

*А.А. Тапалова*¹*

*¹Абай атындағы ҚазҰПУ докторанты
Алматы қ.Қазақстан
E-mail: arai_86_19@ mail.ru*

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ (1941-1945) ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ ТЫЛДАҒЫ ӘЙЕЛДЕРДІҢ БІЛІМ АЯСЫНДАҒЫ КҮНДЕЛІКТІ ӘЛЕУМЕТТІК ӨМІРІ

Аңдатпа

Мақалада 1941-1945 жылдар аралығындағы Батыс Қазақстан облысындағы қала мен ауылдағы қыз-келіншектердің күнделікті өмірін зерттей отырып, Орал өңіріндегі әйелдердің күнделікті өміріне Ұлы Отан соғысы әкелген ауыртпалықтар мен қиыншылықтар және олардың жеңіске қосқан үлестері, сондай-ақ білім аясындағы атқарған рөлдері қарастырылған.

Авторлар мұрағат құжаттары деректері мен ауызша тарих деректерінің материалдары негізінде соғыс жылдарындағы әйелдердің білім аясындағы күнделікті әлеуметтік өміріне талдау жасайды. Сондықтан да отандық тарих ғылымында бұрындары идеологиялық талаптарға сәйкес біржақты қарастырылған немесе бұрмаланған тарихи оқиғалар мен құбылыстардың тың деректік материалдар негізінде, ұлттық мүдде тұрғысынан сараланып, ой елегінен өткізілгені абзал. Бұл ретте Ұлы Отан соғысы кезіндегі Кеңестік әйелдердің, соның ішінде Батыс Қазақстан облысының қыз-келіншектерінің күнделікті өмірін объективті тұрғыда зерттеудің қажеттігі назардан тыс қалмауы тиіс.

Кілт сөздер: әйелдер; күнделікті тарих; білім; тәрбие; мұғалім; патриот; оқушы; мектеп; интернат; Ұлы Отан соғысы.

*Тапалова А.А. *¹*

*¹Докторант КазНПУ имени Абая,
г. Алматы
E-mail: arai_86_19@ mail.ru*

ПОВСЕДНЕВНАЯ СОЦИАЛЬНАЯ ЖИЗНЬ ЖЕНЩИН В ТЫЛУ В ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ (1941-1945)

Аннотация

В статье исследуется повседневная жизнь женщин в городах и селах Западно-Казахстанской области в период с 1941 по 1945 годы, рассматриваются тяготы и невзгоды, привнесенные Великой Отечественной войной в повседневную жизнь женщин Уральского

региона, их вклад в победу, а также роль, которую они сыграли в сфере образования. Авторы на основе архивных документов и данных устной истории анализируют повседневную, социальную жизнь женщин военных лет в рамках образования. Также в отечественной исторической науке целесообразно дифференцировать и осмысливать исторические события и явления, которые ранее были однозначно рассмотрены или искажены в соответствии с идеологическими требованиями, на основе актуальных материалов, с точки зрения национальных интересов. При этом не следует упускать из виду необходимость объективного изучения повседневной жизни советских женщин в годы Великой Отечественной войны, в том числе женщин Западно-Казахстанской области.

Ключевые слова: женщины; повседневная история; образование; воспитание; учитель; патриот; ученик; школа; интернат; Великая Отечественная война.

*A.A. Topalova *¹*

*¹Doctoral student of KazNPU named after Abai,
Almaty, E-mail: arai_86_19@mail.ru*

DAILY SOCIAL LIFE OF WOMEN IN THE REAR IN THE WEST KAZAKHSTAN REGION DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR (1941-1945)

Annotation

The article examines the daily life of women in cities and villages of the West Kazakhstan region in the period from 1941 to 1945, examines the hardships and tribulations brought by the Great Patriotic War into the daily life of women in the Ural region, their contribution to the victory, as well as the role they played in education. The authors note that the data of archival documents and oral history data on the basis of materials analyzes the daily social life of women of the war years within the framework of education. Also, in the national historical science, it is advisable to differentiate and comprehend historical events and phenomena that were previously unambiguously considered or distorted in accordance with ideological requirements, on the basis of relevant materials, from the point of view of national interests. At the same time, one should not lose sight of the need for an objective study of the daily life of Soviet women during the Great Patriotic War, including women of the West Kazakhstan region.

Keywords: women; everyday history; education; upbringing; teacher; patriot; student; school; boarding school; the Great Patriotic War.

Кіріспе. Ұлы Отан соғысы кезінде барша халықтың рухани жігері мен күш-қуаты үлкен сынға түсті. Орасан зор қиыншылықты бастан кешірген халық жауды жеңу үшін тылдағы әйелдер ерен еңбектің ең жоғары үлгісін көрсетті. Әйелдердің елеулі қызмет жасаған саланың бірі – білім беру жүйесі еді. Аталмыш салада әйелдер майдан мен тылға білікті мамандарды дайындайтын жоғары және арнаулы орта оқу орындарында сабақ беріп қана қойған жоқ, сондай-ақ олар соғыс жылдарында жас ұрпақты отансүйгіштік рухта тәрбиелеуде маңызды рөл атқарды. Осыған байланысты соғыс уақытындағы кеңес мектебінің міндеттері өзгерістерге ұшырап, оқушыларға білім берумен қатар Отанды қорғауға даярлау үшін жауынгерлік және патриоттық тәрбиелеудің рөлі күшейтілді. Мұны 1941 жылы жазда өткен педагогтардың жиналысында айтылған пікірлерден байқай аламыз. Онда педагогтар: «Көпшілікпен бірге мұғалімдер де өз қызметінде күш-жігерін аямай, жас буынды коммунистік рухта тәрбиелеуі тиіс. Айбынды ел қорғаушылардың Отанға деген сүйіспеншілігі, шын берілгендігі, батылдығы, ерлігі – балалармен тәрбие жұмысының басты әрі тұрақты тақырыбы болу тиіс. Оқушыларға шабуыл жасаған неміс фашизмінің қаупін міндеттерін үнемі түсіндіру, олардың жексұрын дұшпанға деген жеккөрушілік сезімін ояту, балаларды еліміздің бұл соғыста жеңіске жететініне берік

сенімді етіп тәрбиелеу қажет...» – деп ойларын ортаға салады [1].

Ұлы Отан соғыс кезінде Батыс Қазақстан облысындағы білім беру саласы да басқа да мекемелер сияқты күйзеліске ұшырап, мектептердің, интернаттардың және балалар үйлерінің материалдық жағдайы қиынға соқты. Осыған қарамастан облыстағы аудандардың барлық орта білім беру мектептерінің басым көпшілігінде терезенің әйнектері, темір, ағаш және басқа да құрылыс материалдары тапшылыққа ұшырағанымен мұғалімдердің, оқушылардың, техникалық қызметкерлер мен апа-аналардың күшімен жөнделулер жүргізілген. Олар өздерінің күштерімен сылап, әктеп, дәретхана соғып, шатырларды бүтіндеп, саймандарды жөндейді және тағы басқа да жұмыстарды атқарды. Тіпті мектептердің өзінде көліктің жоқтығы және мектеп мұғалімдері колхоздың жұмыстарына жиі-жиі тартылғандықтан оқу орындарын отынмен толық қамтылуы қиынға соқты. Сондықтан жергілікті тұрғындардың күшімен облыстағы мектептерде отынның 80% дайындалады [2, 15 п]. Оның үстіне сынып бөлмелерін түрлі әскери және азаматтық мекемелердің пайдалануы және олардың кейбірінде жауапты қызметкерлер пәтері ретінде де тұруы мектептердің басым көпшілігінде оқушылар екі-үш ауысыммен оқыған. Сабақтар көп жағдайда майшамның немесе шырағданның жарығымен оқытылды. Орта оқу орындарында жабдықтар сатып алуға қаржының жоқтығының салдарынан сынып бөлмелерінің көпшілігі өте жұтаң жабдықталды. Қаржының тапшылығынан мектептер жағырапиялық карталардың, глобустардың және де көрнекі құралдарға мұқтаждық танытты. Кейбір мектептерде жағрапиялық карталар мүлдем болмады, физика-химия кабинеттерін жабдықтауда да дұрыс жолға қойылмады [3, 3 п]. Оқулықтардың жетіспеушілігі де кеңінен орын алды. Әсіресе оқу жылы басталғанға дейін ұсталған оқулықтарды сатып алу ұйымдастырылғанына қарамастан бастауыш сыныптарда қазақ тіліндегі оқулықтар тапшылыққа ұшырады. Соның ішінде қазақ тіліндегі тарих және әдебиет оқулықтары азшылықты құрады. Облыстың оқу орындарындағы дәптер, сия, қаламсап, бор сияқты қажетті оқу-жазу құралдарына деген мұқтаждықтың салдарынан оқушылар үлкен кедергілерге кездесті. Қарапайым қағаздың тапшылығынан оқушыларды ескі кітаптар мен газеттердің жиектерін, тұсқағаздар мен керексіз құжаттарды пайдаланса, ал олардың қаламсаптары қолдан жасалған таяқшалармен, ал сиялар күл және қызыл қызылшадан жасалды. Бордың орнына ақ балшық пен әк қолданып, қарындаштарды барлық оқушыларға жеткізу үшін бірнеше бөліктерге бөлінді Соның нәтижесінде үй тапсырмаларын тексеруде және тағы да басқа іс-шараларды атқаруда мұғалімдердің жұмыстары қиындады. Бұл айналып келгенде мектептердегі оқушылардың білім сапасына тікелей әсер етті [4, 23 п].

Мақсаты.Мақаланың мақсаты 1941-1945 жылдар аралығындағы Батыс Қазақстан облысындағы қала және ауылдағы қыз-келіншектердің білім аясындағы өмірін күнделіктілік тұрғысынан талдап, ғылыми негіздеу.

Материалдар мен зерттеу әдістері.Жаңа деректердің ғылыми айналымға енгізілуі қашан да тарихи ой-пікірдің дамуына жағдай жасайды. Сондықтан жаңа деректердің ғылыми айналымға тартылуымен Батыс Қазақстан облысындағы әйелдердің Ұлы Отан соғысы кезіндегі күнделікті өміріндегі беймәлім құбылыстарды аңғаруға мүмкіндік аламыз, болмаса бұрындары бұрмаланып келген құбылыстарға объективті тұрғыда ғылыми баға беруге қол жеткіземіз. Тарихи оқиғаларды зерттеуде деректердің молдығы ерекше маңызға ие. Сол себептен алға қойылған мәселені зерттеу барысында мұрағаттық құжаттар, жарияланған материалдар және мерзімді баспасөздердің ақпараттары кеңінен ғылыми айналымға тартылды.

Сонымен бірге зерттеу жұмысының әдістемелік негізін тарихи даму үрдісін диалектикалық түсіну, оқиғалар мен құбылыстардың себеп-салдарлық байланыстарын және тарихтағы субъективті фактордың маңызды рөлін тану құрайды. Мұндай байлам кеңес әйелдерінің қатал да қасіретті соғыс жылдарындағы күнделікті өмірлерін, олардың майданға көмектерінің әртүрлі нысандарын, барлық мемлекеттік және қоғамдық ұйымдардағы ұйымдастырушылық қызметтерін тиімді іздестіруге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, ғылыми зерттеу стратегиясының сенімді негізі тарихилық ұстанымы болып табылады. Ол мәселені кезеңнің нақты ерекшелігін міндетті түрде есепке ала отырып зерттеуді қарастырады. Автор мақалада соғыс жағдайындағы күнделікті тұрмыс ауанын сезіну қажеттілігін және XX ғасырдың 40-шы жылдарындағы кеңес әйелдерінің адамгершілік-психологиялық әлеміне терең енуді қояды.

Тақырыпты жан-жақты ашу үшін тарихты зерттеуде аса маңызды әдістемелік мәнге ие–жүйелілік байлам, антропологиялық және әлеуметтанулық байламдарды да ұтымды қолдана білдік. Ол жиналған тарихи материалдың ғылыми иерархиясы мен талдамалық жинақылануына негіз болады.

Нәтижелерді талқылау. Соғыстың салдарынан мұғалімдер едәуір қысқарып, мамандардың құрамы да елеулі өзгерістерге түсті. Мұғалімдердің қатарында әйел адамдардың үлес салмағы артқаны соншалықты педагогтардың негізгі бөлігін құрады. Өйткені ер мұғалімдердің басым бөлігі майданға кетті. Сондықтан мектептерде мұғалімдер жетіспеді, соның салдарынан бірқатар мектептерде кейбір пәндер өткізілмеді немесе қазақ мектептерінде бір мұғалім өз мамандығы болмаса да, бірнеше пәнді жүргізді. Оған қоса мұғалімдердің біліктілігі жетісе бермеді. Сол себепті педагогикалық жұмыс жүргізу үшін педагогикалық училищилер мен педагогикалық институттарда орта білімі бар әйел мұғалімдерді жедел дайындау шараларын қолға алу қажеттілігі туындады.

Мәселен қарапайым отбасында 1926 жылы туылған Курмашева Алтын бұл жайттер туралы былай деп еске алады: «Фурманов ауданының бастауыш сынып мұғалімдерін даярлайтын педагогикалық училищенің екінші курсы бітірген кезде соғыс басталды. Ол уақытта мұғалімдер ер адамдар болатын. Әйелдер арасынан мұғалімдер шығуы сирек кездесетін құбылыс еді. Ер азаматтардың барлығы соғысқа аттануына байланысты Фурманов ауданындағы педагогикалық училищені жауып, бізді Орал қаласындағы педагогикалық училищеге жіберді. Аудандық білім беру басқармасына шақыртып, ауданда мұғалімдер жетіспейді. Сізді сонда жібереміз деп мәлімдеді. 1942-1947 жылдар аралығында аталған ауданда мектепте мұғалім болдым. Соғыс жағдайы шиеленіскен кез еді. Оқу құралдары мүлдем жетіспеді. Бұрынғы оқу құралдарымен оқыттық. Ұлы Отан үшін, Ұлы жеңіс үшін соғыста тылда еңбек еткен әрбір еңкейген әжелерден бастап, бұғанасы қатпаған балаға дейін азаматтық парызымыз деп түсінді. Күндіз бала оқытамыз, түнде «свет маскировка» жасап, жарықты көрсетпеу үшін терезелерді тастай қараңғы етіп бүркейміз» [5].

Сәуле апамызда «Алғабас» колхозында бастауыш мектепте оқып, кейін әкесінің жұмыс бабымен Жәнібекке қоныс аударуына байланысты, аудан орталығындағы білім ордасында жалғастырады: «1942 жылы жетінші сынып оқып жүргенімізде мектепке екі рет бомба түсті. Аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы М.Әбдірахмановтың бұйрығымен поселкеде бомбадан паналайтын жеркепелер қазылып, түнде сонда қонатын едік. Астық диірменіне бомба түскенін көзіміз көрді, шойын жолды жау ұшақтары жиі торуылдап, рельстерді істен шығарып жататын. 1942 жылы мектепті Ұзынкөл ауылына көшірді. Ол жерде жатын орын жеткіліксіз болғандықтан, мен оқудан қол үздім. Сталин атындағы колхозға әкем есепші болып жұмыс ауыстырды. Бірінші хатшы М.Әбдірахманов Өтеш молданың күйеу баласы болатын, колхозда бес жүздей жылқы болды, соны Өтеш молда бастаған жылқышылар бақты. Масақ теріп, қол диірменмен астық тартамыз. Бидай есебінде бір қадақ (400 грамм) еңбеккүн беріледі. Бір айға бір сауын сиырға төрт келі май жинап тапсыруға норма беріледі, кілегейі колхозға, көк сүті бізге артылатын. Ашқұрсақ жүрген біздер «Колхоздастыруға іліктік, соғысқа шарпылды, аш-жалаңаш жүреміз, бақытсызбыз» деп жылайтынбыз.

Жаудың ұшақтары Ақоба, Мәңгүр жеріне дейін листовкалар тастайды. Оны ашып, оқуға тыйым салынған. Ақоба ауылында тұратын орта жастағы ер адам листовканы оқығаны үшін сотталып кетті. Әкем де «Қағазды ашпаңдар, онда бізді қарақаттайтын сөздер бар, түбі Жеңіс біздікі», – дейтін. Бірде аспаннан кезекті рет жауған осындай бірқұшақ листовканы көйлегімнің етегіне орап алып, «Сапарғай» деген жерде отырған

атама әкеліп, оқып, отқа жағып жібердім. Неміс тілінде толтырылған қағаздың шетінде орыс тілінде «Біздер жеңеміз, сендер құрсындар!» деген мағынадағы жазулар болатын.

1944 жылдың наурызында аудандық партия комитетінің үшінші хатшысы Байбатыров Сталин атындағы колхозға келіп, оқуға барғысы келетіндерді жинады. Жәнібек пен Тегісшілден алты қыз Ордадағы алты айлық мұғалімдік курсқа жазылды. Жәнібектен жүк пойызының машинисіне сұлыдан жасалған нанды жолпұлы есебінде төлеп, Эльтонға дейін келдік. Бұл жерде біздерді әскери адамдар «Сендер шпионсындар» деп Ордаға жібермеді. Әскери киімді қазақ жігітіне жүгіріп барып «Ағатай, біздер шпион емеспіз, Ордаға мұғалімдік оқуға кетіп барамыз, жіберіңізші» деп жылап жібердім. Ол қысқа да нұсқа «Шойын жолдың бойымен жүрмей, жаяу барындар» деді. Жаяу жүріп, Ордаға келдік. Мектеп директоры Ғұмар Зарипов болатын. Сабақтан кейін жеті шақырым жердегі «Ворошилов» колхозына шөп жинауға барамыз. Жартылай ашқұрсақ жүріп, курсты аяқтап, «Ағарту» колхозына мұғалім болып орналастым. Жау қолында қалған Украинадан біздің аймаққа мал әкелінді. Колхозға мал сұғаратын жеті құдық қазуға тапсырма берілді. Ауылда шал-кемпір, бала-шаға, қол күші жоқ, тек екі құдықты қазуға шамамыз келді. Судың тапшылығынан алып келе жатқан жеті сиыр өлді. Жоғарыдан берілген тапсырманы орындамағаны үшін «Ағарту» колхозының бригадирі Аймөшев жеті жылға сотталды. Украинадан Жәнібек пен Тегісшіл жеріне еврейлерді көшіріп, қоныстандырды. Отбасымыз Жәнібекте тұрғанда әр шаңыраққа бөлініп берілген еврейлер біздің үйде де тұрды. Халықтың қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында, Жәнібектегі аэродромды Кайсацкіге, одан соң Қазталовкаға көшірді. Вишневкаға таяу жерде жау ұшағын атып түсіретін қондырғы орнатқаннан кейін, жау ұшағының қаупі саябырсыды. 1944 жылы қатты науқастанған әкем қайтыс болды. Осы жылы Орал қаласындағы педагогикалық училищеге түстім. Одан соң А.С. Пушкин атындағы педагогикалық институттың қазақ тілі мен әдебиеті факультетін бітірдім. Борсыда мұғалім болып жұмыс істегенде, кейін өлкемізге танымал болған Өтебай Құспанов, Марфуға Ысқақоваға сабақ бердім. Соғыстың тұсынан бастап, облыстық «Екіпінді құрылыс» газетіне мақалалар жазуды дағдыма айналдырдым. «Өтәлі» пунктінде жұмыс істейтін шөпшілерге жеті шақырым жаяу барып, газет оқып беріп, олардың тыңдадым деген қолын қойғызып алып, жаяу кері қайтатынмын. «Лағнет айтып соғысқа, Жеңелер жүр налыған. Жарып жөнді ас ішпей, Кезіміз болды арыған. Сол күндер еске түскенде, Қазірде де тарығам»,– деп ақын Көкен Шәкеев айтпақшы, ел басына күн туған кезде тылда талмай еңбек етіп, жеңісті тездеткен, ел үшін елегізіп, болашақтың баяндылығы үшін денсаулығын, қажыр-қайратын сарп еткен Сәуле апайға Ұлы Жеңістің 70 жылдық мерекесін қарсы-алуға нәсіп етсін демекпіз» [6].

Кувшинова Ольга Сергеевна да 1938 жылы он жылдық оқуды бітірген соң пединститутқа түседі. 1941 жылы 3 курстан соң 22 маусымда жазғы практикадан поселкаға келген кезде адамдардың топ болып жиналып жылап-сықтап тұрғанын көрген. Солардан ол соғыстың басталғаны жөнінде суыт хабарды естиды. Содан олар Оралға қайтып кетеді. 1942 жылы ол Райхан Алиева екеуі емтиханға дайындалады. Суықтан пештің үстінен түспейді. Балықтың майы мен асқабақтан жасалған щимен ауқаттанған. Дегенмен осындай қиыншылыққа қарамастан мемлекеттік емтиханды тапсырады. Сол жылы майданға аттанған [6].

Сол қиыншылық уақытты өз басынан өткізгендердің бірі Чебакова Лидия Георгиевна 1924 жылы Оралда туған еді. 1941 21 маусымда №5 орта мектепті бітірген кезде басқалар сияқты көңілі қуанышқа толған. Олардың мектебі Ленин көшесінде орналасқан еді. Сол күні оркестерден әуен ойнап мерекелік дастархан жайылады. Көңіл көтеру көтеру таңға дейін жалғасады. Ал таңертең бүкіл сынып болып Орал өзеніне барады. Барлықтарының ойы арманға толы еді. 22 маусымда сағат 12-де радиодан соғыстың басталғаны туралы хабар беріледі. Лидия Георгиевна еске алады: «Денемді қорқыныш жайлады. 17-ге толсақ та бәрімізге де бір іс-әрекет жасау қажет болатын. Ер балалардың бір тобы әскери комиссариатқа барса, екінші тобы комсомолдың қалалық комитетіне кетті. Ал мен пединститутқа өтініш тастадым. Жазда жоғары оқу орнына түсу үшін дайындық курсына

барып жүріп, ақыры оқуға түстім. Сабақ басталды. Ал осы уақытта туыскандардың басым бөлігі майданға кетті. Олардың арасында әкем мен ағам бар болатын. Көп кешікпей ол жақтан суыт хабарлар да жетті. Оралға қара қағаздар келе бастады. Институтта сабақтан соң медбикелер дайындайтын курстан өттік. Оның үстіне қыста аэродромды қардан тазарттық. Маған майданға шақыртқан қағазда келді» [7:1, с.91].

Оқу орындарындағы мұғалімдердің әлеуметтік жағдайлары да оңай болмады. Олардың өмірін жақсарту үшін Қазақ КСР Халық комиссарлары Кеңесінің, Қазақстан К(б)П ОК, облыстық атқару комитеті мен Қазақстан К(б)П облыстық комитеті бірқатар нұсқаулар қабылдағанымен мұғалімдерді нанмен, ұнмен қамтамасыз ету өте қанағаттанарлықсыз жағдайда қалды. Батыс Қазақстан облысының мұғалімдеріне деп белгіленген 800 гр және олардың асырауындағыларға арналып берілген 200 гр күндік нан мөлшері уақыт өткен сайын азайтылып жатты. Оларға бөлінген нанның мөлшері азайтылып қана қоймай, тіпті облыстың барлық аудандарындағы мұғалімдерге 15-20 күнге дейін нан берілмеген кездер де кездесті. Мұндай келеңсіз жағдайлар әр жылдың бас айларында жиі қайталанып тұрды. Облыстың Фурманов, Орда және Теректі сияқты аудандарындағы мұғалімдерге нан мен ұнның орнына астық дәндері таратылған немесе тамаққа жарамсыз ұн берілген. Мұғалімдерге жылына бір-ақ рет берілетін азық-түлік және өнеркәсіп тауарлары да өз деңгейінде орындалмаған. Оның себебі облыстағы сауда бөлімдері мен аудандық тұтынушылар одақтарында және аудандық халыққа білім беру бөлімдерінің салғырттығынан мұғалімдерге берілген тауарларды есепке алу жүргізілмеген. Жергілікті басшылық ұйымдардың тарапынан орын алған мұндай жауапсыздық тауарлардың ішінара «талан-таражға» түсуінен туындаған. Облыстағы мұғалімдерге бөлінген тауарды да сауда бөлімінің меңгерушілері көбінесе таныстарына таратумен айналысқан [8, 8-9 пп]. Соғыстың бүкіл ауыртпалығын басынан өткірген 1930 жылы наурыз айында дүниеге келген Мусилова София Абдоллақызы «1942 жылы әкесі әскерге алынып, еңбек майданына жіберілген-діктен 12 жасында интернатта оқып жүргенімде маған берген 200 грамм нанды отбасыммен бөлісетінмін. Жетінші сыныпты аяқтай алмадым. Халық аш, жалаңаш болатын. Дегенмен май зауыдына жұмысқа тұру үшін арнайы курс ашылып, соны бітіріп, май зауыдына жұмысқа тұрдым» – деп еске алады [9].

Ал 1927 жылы туылған Уахиева Зайра болса былай деп еске алады: «Талап ауылын соғыс кезінде оны бомбалап тастаған соң бармаған жеріміз жоқ. 1941 жылы Бейсенде тұратынбыз. Мен туыс-тарымды көп көрген жоқпын. Соғыс басталғанда он үшке жаңа толған кезім болатын. Бесінші сыныпты шала бітіріп, азамат болып шыға келдік. Құдық та қаздық, пішен де шаптық, мал да бақтық, сауыншы да болдық, істемеген колхоздың жұмысы қалмады. Уақыт деген болмаушы еді. Таңның атысы мен күннің батысы аралығында жұмыс жасадық. Сол жүргенде ішімізде ас жоқ, үстімізде киім жоқ болатын. Жамап-жамап киюші едік. Қазақта мақал бар ғой «жамауың болса, жарлы болар ма едің» деген. Ол жыртықты жамайтын жамау да жоқ қой. Кей кездері егістікте бидай орамыз косилканың артында отырып, келе жатырған бригадаға косилкаңның сынған сынығына бірдеңе алып бер деп айтпа, аға. Сөйтіп киімімнің бүтін жерімен жыртығымды жауып отырамын. Біздің еңбекті ескермеуге болмайды. (*Күрсінді...*) Колхоздың сиырын сауып, сүт тартқыштан өткізіп, көк сүтін пісіреді. Оның түбі күйіп кетеді. Күйіп кеткен, быршыған айранның көк суы бетінде, ірімшігі астында соны ішуші едік. Адам басына үш литр көк су береді. Бір литрын іштім, екі литры қалды, жарты литрын іштім литр жарым қалды деп шотқа соғып жүреміз. Бәрінің жағдайы бірдей болмады. Малы барлардың жағдайы бізге қарағанда әжептәуір болатын. Олар шайға сүт қосып, құртпен шай ішетін. Біздің қызықты, қызылды-жасылды бабалық шағымызды соғыс ұрлады. Бар ойымыз тойып тамақ ішсек екен, соғыстан бәрі аман-есен оралса екен деп армандаушы едік» [10].

1942 жылы және 1944 жылдың 1-тоқсанында тек аудан орталығының мұғалімдері ғана нанмен қамтылды, ауылдық мектептегі мұғалімдер мүлдем қамтылмады. Бірақ осындай қиындықтар орын алса да, өз істеріне шынайы берілген мұғалімдер ешқандай ауыртпалықтарға қарамай, өздерінің бар білгенін шәкірттеріне үйретуге тырысты.

Сол кездері мектептің директоры болып қызмет атқарған Ғ.Зариповтың естелігіне назар аударсақ көп жайтты аңғарамыз. Оның өмір естелігінде былай делінеді: «Соғыстың кесірінен жесір қалған әйел мен жетім қалған қыз құшақтаса сыңсып, үйді бастарына көтергенде, біз де шыдай алмай көзімізге жас іріктік. Әсіресе, Қабираның: «Ақ көке, жаным-ай, шыныңмен, бізді тастап кеткенің бе?!» – деп құлындағы даусы құраққа шығып, жұбанбастан, талмаусырай өксігенде, біздің сай-сүйегімізді сырқыратып жіберді. Жаңыл ертеңіне жалғыз баспағын сойып, көрші-көлем, жақын-жуықтарын шақырып, Атаудың қарасын өткізді. Мұндай «қара қағаз» көптеген үйдің шаңырағына қайғы әкеліп орнатып, жылаулы жандар көбейіп жатқан соң ба немесе «болмасқа болаттан берік бол» деп үйреткен кәриелер ақылын берік тұтынды ма, болмаса Ашақаң мойнына мінгізіп еркелетіп өсірген жалғыз қызына әкесін жоқтатпаудың қамына кірісті ме, әйтеуір болат қанжардай қатып алған Жаңыл тұрмыстың ауыртпалығына, жұмыстың дамылсыздығына қарамастан, мектеп пен интернаттың екі уборщицасының жұмысын жалғыз өзі қатар атқара берді. Апат соғыстың зардабы барған сайын елді түгел шарпи берді. Жанар майдың жетіспейтіндігінен көптеген жерде электростанциялар істемеді. Білтелі шамның өзі де сирек жанатын болды. Қатығы барды-жоқты қара быламығын қазандық астындағы болмашы оттың сәулесімен ғана ішетін семьялар да кездесіп қалып отырды. Үйдің салқындығынан домбығып немесе өкпесі қабынып ауырған балалар да аз болмады. Ауыр соғыстың мұндай ауыртпалығы (ондай күндерді енді басқа бермесін!) халықты осындай мұқтаждыққа ұшырата тұрса да, оның рухани күші мен патриотизмдік сезімін мұқата алмады, қайта жауға деген өшпенділіктерін өршіте түсті. Партияның «Бәрі майдан үшін! Бәрі Жеңіс үшін!» деген ұранын естігенде, тылдағы жұртшылық майдан қажеті үшін қолда барын аямады. Жаңыл да солардың бірі болды. Атаумен екеуі мектепте он жыл қатар істеп, жыл сайын айлық еңбекақыларына жазылып жинаған мемлекеттік ішкі ұтыс қарызының мың сом облигациясын сол Жаңылдың «Отан қорғау» фондысына өткізіп, өзгелерге мұрындық болғаны әлі біздің есімізде. Міне, Ұлы Отан соғысы кезіндегі жесір әйел мен жетім балаға дейін партияның ұранын осылай қолдап, майдан керегіне осылай көмектесті» [11].

Осындай қиыншылықтарға қарамастан мектептерде асханалар мен буфеттер ашылып, оқушыларды тамақтандыру мардымсыз болса да қолға алынып тұрды. Ережеге сәйкес, көптеген қала мектептеріндегі таңғы ас 50 грамм нан немесе тоқаш және қантсыз шәй түрінде берілді. Ауылдық жерлерде қырықжапырақтан жасалған сорпа немесе картоптан жасалған сұйық тамақ, сол сияқты картоп ботқасы берілді, кей кездерде нансыз да болды. Тұтынушылар үшін тағамөнімдерінің сапалы көзі мектеп қасындағы тұтынушы және арнайы жеке бөлінген жерлері бар шаруашылық ұжымдары болды. Мектеп ұжымдары картопты, түрлі көкөністер, пішен және т.б. өсіре бастады. Осыған байланысты оқушылардың жартысы тегін тамақ алатын болды. Орал қалалық Халыққа білім беру бөлімі балаларға мүмкіндігінше таңғы ас беруге назар аударды. Ыстық тамақ қаланың барлық мектептерінде берілетін болды. Таңғы асты 2245 оқушы алатын болды, олардың дені майдан-герлердің балалары еді. Барлық мектептерде буфеттер болды, сол арқылы тұтынушылар белгіленген нан нормасын (50гр) алып отырады. Міндетті түрде айта кететін жайт, ыстық тамақ қала мектептерінде мұғалімдердің күшімен ұйымдастырылды және де жартылай, ата-аналар тарапынан қосымша қаражат шығарылмай арнайы қызметші персоналдардың қатысуы арқылы жасалды. Таңғы ыстық асты ұйымдастыру үшін мектеп қасындағы аудандар база түрінде қызмет етті. 1943 жылы мектеп қасындағы жер 20 га болды. Өңдеу, суару, қопсыту және т.с.с. жұмыстар мұғалімдер мен оқушылар күшімен жүргізіліп отырды. Егілген өнімге жақсы қарау нәтижесінде, мектеп қасындағы қосалқы жерден табиғаттың қолайсыз жағдайларына да қарамастан, айтарлықтай өнім алынды, Мектеп қасындағы жерден жиналған өнім қала мектептерінде ыстық таңғы асты ұйымдастыруға мүмкіндік берді. Осылайша, соғыс мектеп жұмысына айтарлықтай қиыншылық алып келді, бірақ, осыған қарамастан, ол мектепті күнделікті өмірмен жақындастырды да. Сонымен бірге, халыққа білім беру саласында кейбір өзгерістерді

енгізуді талап етті. Мектептерге өзгеріс енгізу жалпыға білім беруді қалпына келтіру және соғыс жағдайын есепке ала отырып, білім беру-тәрбие үрдісін ұтымды жүргізу тұрғысында болды. Соғыс жылдарында мектеп осы міндеттерді мейлінше жүзеге асыруға тырысты, бұл нағыз батырлықты, үлкен қажыр-қайратты талап етті.

Соғыс уақытында орын алған осындай ауыртпалықтарға қарамастан, әр оқу жылында мектептер оқушыларды қабылдап білім беруін жалғастыра берді. Мәселен Фурманов ауданының орталығын-дағы мектеп пен аудандық балалар бағым үйінің оқушы, пионерлерінен 216 адамның қатысуымен Москва қаласындағы жастардың фашизмге қарсы өткізген митингісін талқылауға арналған митингі өткізіледі. Митингіде шығып сөйлеген оқушы қыздар Уақитова, Сержановалар герман фашизміне қарсы жүргізіп жатқан Ұлы Отан соғысы жағдайында оқытушылар мен оқушылар алдында жаңа табыстарға жету міндеті қойылып отыр, әрбір оқушы оқуды көңіл қойып оқып, жақсы, өте жақсы деген бағамен оқулары керек, өздеріміз оқуды тек жақсы, өте жақсы деген бағамен оқимыз деп ант қабылдайды және митингіде биылғы оқу жылында жаңа табыстарға жетуді қамтамасыз етерліктей қаулы алынады [12].

Осыған байланысты жалпыға бірдей оқыту немесе міндетті жалпыға бірдей бастауыш білім беру ерекше сипат алып, кеңінен насихатталды. Ағарту Халық комиссариаты халыққа білім беру органдарына олардың аумақтарындағы барлық мектеп жасындағы балаларды, соның ішіндегі эвакуациялау тәртібімен келген балаларды есепке алу жөнінде нақты нұсқаулар берді. Бұл нұсқауды облыстық атқару комитетінің енбекші депутаттары Орал қалалық кеңесіне және кәсіпорын басшыларына көмекке мұқтаж көшіп келушілерге ішкі ресурстар негізінде бір реттік көмек көрсету, Қызыл әскер отбасылары мен балаларға басты назар аударуды міндеттеген. Соның нәтижесінде қалалық білім бөлімінің басшысы Зимина 1942 жылдың 20 қарашасына дейін көшіп келушілердің мектепке бармайтын балаларының санын анықтап, мектеп жасындағы балаларды мектептерге жедел орналастыруға қажетті шараларды қабылдаған. Қалалық комсомол комитеті болса көшіп келген мектеп жасындағы балалар мен оның аналарына аса мұқтаж қажетті киім-кешек, оқу жабдықтарын алуды ұйымдастырған. Эвакуациялық пункттің бастығы Похилько жатақхананы тазалықта ұстап, мәдени шараларды басты назар ұстау арқылы газет, дәрістер оқу сияқты шараларды іске асырады [13, 987 п]. Алайда көптеген мектептерде мұғалімдердің жоқтығына байланысты бағдарламадан қалып қою байқалды. Мұғалімдерді бір жерден екінші жерге қоныс аудартуы үлгерімі төмен, ілесе алмайтын оқушылардың көбеюіне алыпкелді. (Оқушылар орыс тілі, математика және қазақ тілі бойынша төмен нәтиже көрсетті. Соғыс кезінде мектеп жағдайларын тексерген депутаттардан құралған комиссиясы осындай кемшіліктерді тапқан. Соның ішінде аталмыш комиссия «Сталин» орталау мектебіндегі балалар үлгерімінің өте артта қалғандығын анықтаған. Сонымен қатар, өздерін қорғау топтарының жұмысы ұйымдастырылмаған және соғыс ғылымын үйрену сабақтары кезінде өтпей қалған деп баға береді [14].

Аудан көлеміндегі барлық мектептерде де оқу уақытында бастала тұрса да оқушыларды мектепке толық тартуда көп кемшіліктер орын алған. 1941 жылдың оқу жылында Жәнібек ауданы бойынша оқуға тартылуға тиісті 2477 оқушыдан 270 оқушы мектепке бармай қалған. Әсіресе, аудан орталығындағы қазақ орта мектебінен 60 оқушы, «Қызыл Қазақстан» орталау мектебінен – 53, Сталин атындағы (Қоңырат советі) мектептен – 22, «Жасқайрат» орта мектебінен – 20, «1 Май» бастауыш мектебінен 12 оқушы оқуға мүлдем қатыспаған [15]. Оның үстіне кезінде оқушылардың арасында өткізілген социалистік жарыста өз зияның тигізді. Мұғалімдер, оқушылар мен мектептердің арасында жасалған шарттың негізінде оқушыларға 100% үлгерім мен белгілі бір дәрежеде өте жақсы және жақсы деген бағалар үлгерімге қатыссыз көтермелеп қойылғандықтан мұғалімдердің оқушыларға деген талабын әлсіретіп, мектептің оқу-тәрбие жұмысындағы рөлін төмендетті. Мұғалім оқушының біліміне нақты баға бере алмады. Өйткені халыққа білім беру орындары мұғалімнің сабағын мектептегі оқушылардың үлгерім пайызына қарай бағалады. Мұғалімдердің жүз пайыздық үлгерім

міндеттемелерін кейбір оқушылар өзінің құлықсыздығы мен еріншектігіне пайдаланды. Көптеген мектептерде осындай педагогикалық тәрбие беру ісіндегі керітартпалық жасанды үлгерім көрсеткіштері оқушылардың сауаты мен білімінің төмендеуіне алып келді. Осыған орай Ағарту Халық комиссарларына оқу жұмыстары бойынша мектептердегі мұғалімдер мен оқушылар арасында социалистік жарыстар тәжірибесін жүргізуді тоқтату ұсынылды. Ақыры 1944 жылғы 17 қаңтарда ҚК(б)П ОК «өндірістік саладан мектептің оқу жұмысына ауысқан социалистік жарыс, мектептегі сабақ сапасы мен тәртіпке кері әсерін тигізуде» деген арнайы қаулыны қабылдап, мектептердегі социалистік жарыстан бас тартуға мәжбүрленіп, мектептер мен мұғалімдердің оқушылардың үлгерім пайызының орташа негізіндегі жұмысын бағалаудың зиянды және қате тәжірибесіне тыйым салынды. Оқу сапасы мен оқушыларға деген талапты көтеруді қамтамасыз ету мақсатында социалистік жарыстар орта арнаулы білім ошақтарындағы оқушылар мен оқу жұмысы бойынша оқытушылар арасынан алып тасталды.

Оқушыларды еңбекке деген сүйіспеншілікке, еңбек дағдыларын дамытуға тәрбиелеу әрбір кеңес мектебінің шұғыл қолға алатын ісіне айналды. Қызыл әскер отбасына күнделікті көмек беретін тимуршылар командасын ұйымдастыру, сенбіліктер мен жексенбіліктерге қатысу, темір-терсек, резеңке, басқа да шикізатты жинау сияқты қорғаныс шаралары мектептің тәрбие жұмысының негізін құрады. Мұғалімдердің жұмысы оқу жоспарынан бөлек оқушыларды саналы тәрбие, жоғары үлгерім мен майданға көмек және еңбекке баулудан тұрды. Бұл іс-шаралар сонымен бірге балалардың бойында кеңестік патриотизмді қалыптастыру, неміс-фашист басқыншыларына деген қарсылық, Ленин-Сталин партиясына сүйіспеншілік пен шын берілгендік міндеттеріне бағындырылды. Тәрбие жұмысын жүргізуде мұғалімдер балалардың бойында «большевиктік» мінез, яғни төзімділік, қайсарлық, батылдық, еңбексүйгіштік, интернационализм және т.б. сезімдерін қалыптастыруға ұмтылды. Мұның бәрі мектеп мекемелерінің жұмысында тәрбиеге баса мән беріліп, кеңестік дүниетанымның негіздерінен туындады.

Мұғалімдердің жұмысында оқушыларға арналған ережелерді жасау, сыныптың пионерлік ұйымның жұмысына жетекшілік ету және көмектесу, оқушылардың оқу үлгеріміне көмектесу, революциялық мерекелермен байланысты шараларды өткізу, ойындар ұйымдастыру және балалармен сауық кештерін өткізіп, ата-аналармен жұмыс жүргізу басты орынға шықты. Ауыл мектептерінде мұндай жұмыстар үнемі жүргізілген жоқ, бұл тәрбие жұмыстарын жүргізуге қажетті материалдардың (мектептен тыс оқуға арналған кітаптар, пионер газеттері, журналдары және т.б. негізінен қазақ тілінде) мүлде жоқтығымен түсіндірілді [16, 123 п].

Мектептердегі тәрбие жұмыстарының деңгейі оқушылардың колхоздардың жұмыстарында: астық ору, металл сынықтарын жинау, бұрын жау оккупациялаған аудандар мен майдангерлердің отбасына көмек құралдарын жинау, оқушылардың ақшалай азық-түлік лотореяларын таратуға белсенді қатысуы кезінде және тағы басқа жағдайда білінді.

Сабақтан бос уақыттағы жұмыстар дәрістер, әңгімелесулер, ертеңгіліктер мен көркемөнерпаздар кешін ұйымдастыру түрінде көрініс тапты. Сонымен қатар үйірме жұмыстары да жүргізіліп оған жан-жақтан қыз-келіншектер тартылды. Қалада оқу жылының басынан оқушы жастардың дәріскерлері баяндама оқыды. Лекциялар мына мәселелер төңірегінде жасалды: «Кеңес халқының фашистік Германияны талқандау жолындағы күресі», «Достық және жолдастық», «Кеңестік әдебиетті ҰОС тақырыбындағы кітаптармен қалай жұмыс істеу керек» және тағы басқалары.

Оқушы жас қыз-келіншектердің арасында үлкен сұранысқа ие болған дәріскерлер ағымдағы саяси оқиғалар, тұрмыстық және адамгершілік мәселелер бойынша сұхбаттар ұйымдастырды. Комсомол жас қыздар елде өтіп жатқан Ұлы Отан соғысы жағдайында большевиктік үгіт жұмысының қандай орын алатындығын жақсы ұғынды және көпшілік арасында үгіт-насихатіс-шаралар істер жасауды тікелей міндетім деп санады. Бұл іс-

шараларға белсенді түрде араласқан Ихласова, Сұпығалиева, Хасенова, Есенғалиева, Арыстахова, Ғұмарова, Ошерова сияқты комсомолдар көпшілік-үгіт жұмысын колхозшылардың арасында жақсы дәрежеде жүргізген. Олар үнемі үгіт-жұмысын жұмыс нормаларын асыра орындаған. Үгітшілер Сталиннің 3 шілде күнгі радио арқылы сөйлеген сөзін және 6 қарашадағы баяндамасымен 7 қарашадағы сөзін еңбекшілер арасында тынбастан бірнеше рет дауыстап оқуларымен қатар, жеке сұхбаттасуды да өткізген [17].

Орда ауданының орталығындағы орыс орта мектебінің ұжымы КСРО-ның орталығы Москва қаласын герман фашизмінен қорғау жөніндегі Мемлекеттік қорғау комитетінің 19 қазандағы қаулысын талқылауға арналған митингіге келіп, қаулыны бірауыздан қолдаумен қатар, «Москваны қорғауда күресіп жатқан жауынгерлерімізге көмектесеміз, олардың тылын нығайта түсеміз, Ленин-Сталин партиясының Орталық комитетінің, көсеміміз, ұлы Сталиннің төңірегіне бұрынғыданда берік топтала түсеміз», – деп ұрандатқан. Бұнымен қатар, жиналысқа келгендер «Отан қорғау» қорына 1900 сомның облигациясын жинаған. Соның ішінде, мектеп директоры Сабина 400 сомның, оқу меңгерушісі Ганилина 700 сомның, Филатова, Есимова сияқты мұғалімдер 200 сомнан облигация-ларын қосқан [18].

Ауыл шаруашылық жұмыстарына мектептердегі мұғалімдер мен оқушылардың, балалар үйлерінің қатысуы жаппай көмек пен патриоттық серпілістің жалпыхалықтық көрініс тапты. Оқушыларды ауыл шаруашылығы жұмыстарына қатысуға дайындау мақсатында Халық ағарту комиссариаты мн ҚК(б)П облыстық комитетінің нұсқауымен орта мектептердің барлық 7-10 сыныптарында ауыл шаруашылығы жұмыстарын механикаландыру пәнін оқыту енгізілді. Отан соғысы басталған күннен бастап-ақ мектептердің оқушылары мен мұғалімдер ұжымы өздерінің жазғы демалыстарын пайдаланудан бас тартып, еліміздің барлық еңбекшілерімен бірге нық байланыса отырып, совхоз бен колхоздардың егіс далаларына жұмыс істеуге барып тұрды. Олар егіс даласында «барлығы да Отан үшін, барлығы да жауды жеңу үшін» деген ұранмен бар күштерін аямай жұмыс істеді.

Мәселен, Тау ауылындағы Жігер орталау мектебінің мұғалімдері мен оқушылар жазғы демалыс кезінде колхоздың өндіріс жұмысына қатынасып, колхоз шаруашылығына көмек көрсетуді өз мойнына алған. Оқушылар әйел мұғалімдердің басшылығымен колхоздың пішен жинау, егістің арам шөптерін тазалау жұмыстарына белсене қатынасып көптеген жұмыстар атқарып тастаған. Атап айтқанда мектеп ұжымы колхоздың бірнеше центнер пішенің үйіп, 200 гектардай жердің масағын теріп, масақтан 1942 жылы егілетін тары егісінің 200 гектарына жететін сортты таза тұқымды даярлап, колхоз комбайнымен 3532 пұттары мен өткен жылдан қалған үш іскірт тарыны бастырып береді. Мұнымен қатар мұғалім С.Михееваның жетекшілігімен оқушылардан құралған 18 адам колхоз жұмысында қол үзбестен жұмыс жасаған және колхозшылар арасында үгіт насихат іс-шараларын жүргізіп, бірнеше рет пьеса, түрлі концерттер де қойған [19].

Ауыл шаруашылығы жұмыстарына қатысу үшін мектептер ұжымшарларға бекітілді. Оқушылар мұғалімдердің басшылығымен ұлдар және қыздар болып бөлек бригадаларға бөлінді. Свердлов атындағы орталау мектебінің директоры Батырғалиеваның ұйымдастыруымен де мұғалімдер мен оқушылар ұжымы өздерінің демалыс күндерін босқа өткізуден бас тартып, колхоздың өндірістік жұмысына жәрдемдескен. Олар жазғы үш ай демалыстарында 13 скирд пішенді жиып, үйіп берген. Сондай-ақ, егіс жинау, басу жұмыстарында мектеп ұжымы бригад-бригадтарға бөлініп 5 қазан күнгі демалысында көршілес «Карл Маркс» колхозына барып 6 скирд пішенін үйген [20].

Егіс даласында алғашқы күннен-ақ 762 соқа, 883 тырма, 44 тұқым сепкіш, 15 культиватормен 5911 жұмыс көлігінің мерзімінде шығуы қамтамасыз етілді. Көктем егісін қысқа мерзімде сапалы өткізу үшін колхозда 31 балалар яслиі ұйымдастырылды. Колхоздың егіс даласында 2200 комсомолец жастармен, 1992 әйел-қыздар қолдап жұмыс жасады. 1992 әйел-қыздар қолдап жұмыс жасады. 9 сәуірге дейін 9985 га жерге тұқым себіліп, 22 колхоз ертелі егіс салуды аяқтап шықты [21].

«Қаракөл» орта мектебінің (Тайпақ ауданы) сабақты жақсы үлгерумен қатар,

колхоздарға үлкен көмек көрсетіп келген. Мектептің оқушы, оқытушы ұжымы жазды күні 2400 центнер шөбін үйіп жинап берді. Танк колоннасын құрау қорына да мектеп ұжымы да екпінді қатынасып, елу мың сом ақша берген [21, 172 п].

Жымпиты орта мектебінің жанындағы комсомол ұйымы Қызыл Армия жауынгерлерінің поселкада тұратын отбасыларын қамқорлыққа алып, бұл жөніндегі міндеттерін асыра орындаған. Комсомолдар мен октябриялардан құралған тимуровшылар командасы Қызыл Армия жауынгерлерінің отбасыларына үздіксіз көмектескен. Демалыс күндері бұл жұмысқа тек тимуровшылар ғана емес, сонымен бірге барлық комсомолдар мен пионерлер қатынасқан. 1941 жылдың қазан айының 19 және 26-ғы демалыс күндері комсомолдар мен пионерлер 85 адамнан 8 топқа бөлініп, Қызыл Армия жауынгерлерінің отбасыларына қолғабыстарын тигізген. Комсомол Ғайсина басқарған 10 тимуровшылар бір күннің ішінде армия жауынгерлерінің әйелі Шайланованың ұзындығы 1,5 метр, биіктігі 8 метрдей ауласын қалап және қорасының төбесін жауып берген. Олардың осы еңбектеріне ризалығын танытқан Шайланова «Мен осы жұмысты ақысына 75 сом беріп те істете алмап едім, ал сіздер мұны тегін істеп беріңіздер. Бұл көмектеріңізге сансыз көп алғыс айтамын», - деген. Мұнымен қатар бұл топтың мүшелері ері және ағасы Қызыл Армия қатарында жүрген Шамсутдинованың үйінің төбесіне топырақ төгіп, тамшы ақпайтындай етіп жасаған. Меңешова, Жұмағұлова басқарған тимуровшылар тобы болса баласы соғысқа кеткен Берсүгірованың екі кубаметр отынын қорасына тасып үйіп берген. Мұндай көмектер Қызыл Армия қатарында жүрген 13 жауынгердің отбасына көрсетілген [23].

Е.Ситникованың күйеуі майданға кеткен кезде ол кішкентай үш баламен қалған. Мемлекет оған жәрдемақы тағайындап, тегін отын таратқан. Бірақ Е.Ситникованың отынды жаруға күші келмеген. Сол кезде нөмірі үшінші орта мектептің оқушылары оның отының жарып, үйіңе тасып берген [24, 20 п].

1942 жылдың сәуір-мамыр айларында Жәнібек селосына жалпы саны мыңнан кем болмаған Сталинград майданында жараланған әскерлерді аудан орталығындағы бұрынғы қазақ, орыс орта мектебіне, балалар үйінің төрт ғимаратына, кешкі селолық жастар мектебіне, қазіргі М.Мәметова атындағы көшенің бойындағы екі қатарлы ағаш үйге аудандық жинақ кассасына орналастырылған. Оларды госпитальдарға орналастыруда бірінші көмек берген А.Дәулетқалиева, С.Ғұмаровалар, Л.Финогенова, А.В. Финогенова, Н.Кучкина, А.И. Чугунова, З.Ф. Середина, М.Базулина сияқты жоғары сынып оқушы қыздары госпитальда санитарлық, аяжандық жұмыстарды атқарған. Балалар бағымы үйіндегі орналасқан жаралыларға С.Сапарғалиева, Н.Г. Аржановалар ас пісірген [25]. Комсомолдың белсенді қыздарына қосылған балалар үйінің балалары Отанымызға керекті металл сынықтарын жинауда жақсы үлгі көрсетіп, бір күннің ішінде 1618 килограмм металл сынықтарын жинап, дайындау орнына өткізген. Одан түскен 77 сом 75 тиын ақшаны «Отан қорғау» қорына аударған [26].

Жымпитыдағы мектеп оқушылары да майданға жылы киімдер жинап өткізуде өз көмектерін берген. Онда оқитын қыздар 60 жұп қолғап пен шұлық тоқып өткізген. Оқу озаты Шантемирова күн сайын 3-4 пар қолғап тоқыған. Оқушы қыздар сабақ үлгірімін де жақсартқан. Аня Акчурина деген барлық пәндер бойынша жақсы бағаларға тапсырған [27].

Ауыл шаруашылығы жұмыстарымен қоса, мұғалімдер мен оқушылар колхозшылар арасында дәрістер, әңгімелер, халықаралық жағдай, қазіргі саясат мәселелері бойынша баяндамалар, соғыстағы батырлық, КСРО халықтарының тарихы және т.б. түсіндіру жұмыстарын жүргізді. Күнделікті Кеңес ақпарат бюросының (Совинформбюро) хабарламаларын, газеттерді оқу ұйымдастырылды. Колхозшыларға мәдени қызмет көрсету үшін әр мектеп көркемөнепаздар кешін ұйыдастырып, қойылымдар, концерттер қойды. Қабырға газеттері, жауынгерлік парақтары жүйелі түрде шығарылды. Мектептер мен жеке бригадалар арасында ауыл шаруашылығы жұмыстарын үздік атқару бойынша социалистік жарыстар ұйымдастырылды. Оларға ауыспалы Қызыл Ту мен облыстық комсомол комитеті мен облыстық білім басқармасының грамоталары табысталды.

Мұғалімдер де қоғам үшін қызмет етті, оның бір мысалы ретінде «Коминтерн» колхозындағы орта мектебінің мұғалімі З.Алексееваны айтуға болады. «Коммунистің» кезекті номерінде айтылғандай: «Ол кезекті еңбек демалысына қарамастан колхоздың төрағасына келіп былай деді: «Төраға жолдас менің мектептегі кезекті еңбек демалысымның барлық кезеңіне колхоздың шаруашылығына жұмысқа жіберіуіңізді сұраймын». Оны колхоз төрағасы сабан тасушы міндеті жүктейді» [26].

Соғыс жылдарында мемлекеттің алдында мыңдаған жетім және қараусыз қалған балаларды құтқару мәселесі тұрды. Мысалға сол балалар үйі туралы 1930 жылы дүниеге келген Муслимова София былай деп еске алады: «Балалар үйі әлі күнге дейін сақталған. Сталинград оттың ортасында қалғанда аман қалған жұрт елдің ішіне қарай бас сауғалады. Адамдарға лық толы поездар Жәнібектің үстімен өтіп жатты. Солардың бірін жау ұшағы бомбалағанда вагон ішінде үш жасар қыз бар еді. Ажал құшқан анасының құшағының арқасында әлгі қыз аман қалады. Оны Мұсағалиевтар отбасы өз қыздарынан кем көрмей бауырларына басты. Оның апасы аталған бабалар үйінде тәрбиеленді. Кейін туысқандарын іздеймін деп Өскеменге кетіп қалды. Сол балалар үйінде сол кезеңдегі балалардың жарға қашап салып кеткен суреттері мен таңбалары әлі сол қалпында сақталған. Біз өмір сүрген уақыт азапты кезеңдерге толы заман болатын...» [9].

Сондықтан алғашқы күнінен бастап жергілікті билік органдары қоғамдық ұйымдардың ықпал етуімен белсенді іс-шаралар қолға алынып, ата-аналарынан айрылған балаларға түрлі көмектер ұйымдастырылды. Облыстағы 2 мыңға жуық тәрбиеленушісі бар оннан аса балалар үйіне күрделі жөндеу жұмыстары жүргізілді. Аудандық балалар үйінің 50% отынмен қамтамасыз етілгенімен, қалалық балалар үйінің ахуалы ауыр жағдайда қалып, оларда отындар мүлдем болмады. Балалар үйі жабдықтарға да мұқтаждық танытып, 474 керует, 132 үстел, 1274 орындық және табуреткалар, 2997 төсек төсемдері, 509 жамылғы және т.б. жетіспеді. Балалар үйінің директорлары мен тәрбие жетекшілерінің қатысуымен 1941 жылдың 3 қыркүйегінде ҚК(б)П обкомының үгіт-насихат бөлімінде өткен отырысында балалар үйінің жағдайы туралы бірқатар мәселе қарастырылып, қорек табу үшін колхоздармен келісім жасасуға және балалар үйлерінің қызметкер қыз-келіншектеріне колхоздардың шаруашылығына көмектесу міндеттелді. Қаржыландырудың жеткіліксіздігінен, балалар үйінің жөндеу жұмысы да осы мекемелерде жұмыс жасайтын қыз-келіншектердің күшімен жүргізілді. Балалар үйінің жағдайы былайша сипатталды: «...балалар жүдеу көрінеді, киімдері жыртық, балалар үйі антисанитарлық жағдайда, тәрбие жұмыстары өте нашар. Жетекші тәрбиешінің жұмыс тәжірибесі жоқ. Облыстық оқу бөлімі оларға көмек көрсетпейді. Шаруашылық ұжымы балалар үйінің қажеттілігін қанағаттандырмайды. Педагогикалық құрам әлсіз және де басшылық әдістемелері мүлдем жоқ десе де болады, тәрбие жетекшісі сол себепті бағдар бере алмады» [28, 126 п].

Әйелдердің үлес-салмағының артуы және олардың өндірістік жұмысқа тартылуы балабақшалар мен балалар алаңын көбейтуге апарып соқтырды. Нәтижесінде облыстағы балабақшалар 1733 балаларды қамтудың орнына 2895-ке көбейді [29, 138 п].

Ауыл шаруашылық жұмыстарында жүрген колхозшы әйелдердің балаларын уақытша бөбекжайға орналастыру мақсатында 1943 жылы Жымпиты ауданында 17 маусымдық бөбекжай ұйымдас-тырылып, ол 6988 баланы қабылдады. Онда медициналық қызмет көрсету әлсіз жүргізіліп, балдырғандардың бөлмелері қажетті санитарлық талаптарға жауап бермеді және оның барлығында едендерге ештеңе төселмеді. Жабдықтар мен киім-кешек жетіспей, жұмсақ жиһаз бен оқу мүліктері, матрацтар, төсек жапқыштары, ыдыстар және басқа да заттарға мұқтаждық танытты.

Тамақтары көбінесе ұн мен сүттен құралды. Пісірілген нанның орнына балалар үйі кебек ұнды алып отырды, одан таңғы және кешкі асқа тығыз нандар пісірілді. Қайтыс болған балалардың көбі бұл балалар үйіне жақында алынғандар еді, олар қатты арықтап кеткен, ал балалар үйінде бұл балалардың тамақтануын жақсартудың мүмкіндігінің жоқтығынан жағдайды қиындата түсті. 1944 жылдың маусымында бала өлімінің себебін арнайы тергеу жұмысын облыстық прокуратура жүргізді. Тергеу нәтижелері бойынша

өлімнің себебі дистрофия екені анықталып, қаңтар мен ақпан айларында балалар үйін нанмен қамтамасыз етуде үлкен келеңсіздікке жол берілген және орташа есеппен бір балаға 400 гр. орнына 280 гр. наннан берген. Сабынның тапшылығынан кейбір бөбекжайларда балалардың қышымамен және конъюктивитпен ауруына алып келген [30, 285 п].

Осыған байланысты тексеріс жүргізген Еңбекші Кеңес депутаттарының облыстық атқару комитеті және ҚК(б)П облыстық комитетінің бюросы балалар мекемелерінің, әсіресе Орал қаласындағы, Зеленов және Теректі ауданындағы мекемелердің өте қанағаттанғысыз жағдайын атап көрсеткен. Тексеру кезінде басқа облыстардан көшіріліп әкелінген балалар мекемелерінің көпшілігінде киім, аяқ киім, іш киім, сабын және отын жетіспейтіндігі анықталды. Кейбір балалар үйлерінде (№2, 4 балалар үйі, «Малютка» балалар үйі, Круглоозерный қыстағындағы балалар үйі) бала көп болғандықтан бір керуетте 2-3 адамнан ұйықтауға мәжбүр, ғимараттар суық. Тамақтандыру қанағаттанғысыз.

Облыстық, қалалық және аудандық халыққа білім беру бөлімдерінің басшылары көшіріліп әкелінген балалар үйлеріне басшылық жасамайды, оларға бармайды, көмек көрсетпейді, бабалар мекемелерінің сұраныстары мен қажеттіліктеріне мейірімсіздікпен салғырт қарайды.

Балалар үйлеріне қалыпты жағдай жасау мақсатында, бақылаусыздық пен қаңғыбастықты болдырмау үшін еңбекші Кеңес депутаттарының облыстық атқару комитеті және ҚК(б)П облыстық комитетінің бюросы қаулы етеді:

1. Облыстық халыққа білім беру бөлімінің басшысы Сагидуллинге балалар мекемелерінің жұмысына жеке бақылау орнату, балалар үйлерінің директорларымен бірлесіп балаларға қызмет көрсетудегі кемшіліктерді тез арада жою міндеттелсін. Барлық балалар үйлерінде тазалық пен тәртіп орнатылсын. Киімдерді тұрақты түрде ауыстыру қамтамасыз етілсін. Балаларды монша мен жуыну бөлмелерінен өткізу ұйымдастырылсын. Қосымша балалар керуеттерін қоюға шаралар қабылданын. Балаларға ойыншық, мектеп оқушыларына оқулықтар мен кітаптар алынсын. Облыстық сауда бөлімі және облыстық тұтынушылар қоғамы арқылы 05.01.1942 жылға дейін барлық балалар мекемелері қажетті мөлшерде киім, аяқ киім, сабын және азық-түлікпен қамтамасыз етілсін. 05.01.1942 жылға дейін барлық балалар үйлеріне отын жеткізілсін. Орал қалалық кеңесі мен аудандық атқару комитеттері балалар үйлері үшін отын бөліп, оларды жеткізу үшін көлік бөлуді ұйымдастырсын. Облыстық сауда бөлімі (Андереев) мен облыстық тұтынушылар қоғамына (Грищенко) балалар мекемелерін барлық қажеттіліктермен қамтамасыз ету жөніндегі облыстық білім беру бөлімінің тапсырысын қамтамасыз ету міндеттелсін.

2. Балалар мекемелерінде адамдардың көптеп орналасуын жою мақсатында:

а) Бау-бақша шаруашылығының директоры Верещагин жолдасқа бос тұрған ғимаратты (бұрынғы аурухана) «Малютка» балалар үйіне интернат үшін беру;

б) Зеленов аудандық атқару комитетіне Круглоозерный балалар үйіне интернат үшін ғимарат бөлу міндеттелсін.

4. ҚЛКЖО облыстық комитетіне көшіріліп әкелінген балалар мекемелеріне қала және аудан комсомол ұйымдары тарапынан шефтік көмек ұйымдастыру тапсырылсын. Оның негізгі міндеті халықтан балалардың жылы киімін, аяқ киімін жинақтау болып бекітілсін. Колхоз-совхоздар арқылы азық-түлікпен қамтамасыз ету ұйымдастырылсын. Балаларға саяси және мәдени қызмет көрсету бойынша шаралар жүргізілсін. Барлық балалар мекемелері тез арада комсомол ұйымдарының көмегімен мәдени жағдайға жеткізілсін.

2. ҚК(б)П қалалық және аудандық комитеттері хатшыларына және аудандық атқару комитет-терінің төрағаларына өз аумағындағы көшіріліп әкелінген балалар мекемелерін өз жеке бақылауларына алу және бірлескен отырыстарда балалар мекемелеріне мәдени-тұрмыстық қызмет көрсету бойынша көмек көрсету жөнінде тәжірибелік шараларды талқылау міндеттелсін [31, 222 пп].

Дегенмен 1945 жылы екі қабат әйелдер, аналар мен балаларға көмек көрсету үшін, мемлекеттік әлеуметтік қамсыздандыру бюджетінен 433,5 млн сом қаржы босатылады. Екіқабат әйелдер мен бала тапқан әйелдерге көмек көрсету үшін берілетін қаржының сомасы бұрынғыдан 1,5 есе көбейеді. Сол сияқты босанған әйелдердің баласын тәрбиелеп күту үшін берілетін көмектің де сомасы 4 есе дерлік, жаңа туған баланы тамақтандыру үшін берілетін көмек 2,5 есе артады [32, 284, 182 п].

Қорытындылай келе,соғыс күндерінің объективті бейнесін бере отырып, еңбеккер әйелдер өмірінде қуанышты сәттердің де болғандығын ұмытпауымыз қажет. Әйелдер, өздерінің үнемдеген қаражаттарына сәндік бұйымдар сатып алды, кино мен театрға барды, жас қыздар би алаңдарына барып көңіл көтеруге уақыт тауып отырды. Кеңес әйелдері ауыр жұмыстан соң да, демалуға уақыт таба білді, соғыстың барлық қиындықтарын салмақпен көтере отырып, ешқандай жыланған жоқ, мызғымай жүріп, жеңісті жақындатуға бар күштерін салды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) *Коммунист, 1941. - 29 тамыз.*
- 2) *ҚРОММ., 1474-қ, 1-т, 156-іс*
- 3) *БҚОММ., 786-қ, 1-т, 54-іс.*
- 4) *БҚОММ., 786-қ, 1-т, 34-іс.*
- 5) *Қурмашева Алтынмен (1926 ж.т.) сұхбат., 2017. – 29 сәуір.*
- 6) *Фазылова М. Қадірлейміз жақсының жақыны деп, Босқа сөздер айтпайды татымы жоқ // Шұғыла 2014. – 3 қазан.*
- 7) *И девушка наша проходит в шинели. Сост. Куницева Е.М. - Уральск, 1993. - 122 с.*
- 8) *БҚОММ., 786-қ, 1-т, 15-іс.*
- 9) *Мусилова София Абдоловнамен (1930 ж.т.) сұхбат, 2017. – 30 сәуір.*
- 10) *Уахиева Зайрамен (1927 ж.т.) сұхбат, 2017. – 25 сәуір*
- 11) *Зарипова Ф. Қайғы арты қуанышқа ұласқан еді // Октябрь туы, 1970. -26 наурыз.*
- 12) *Темірешев, Молдашев. Митингі өткізілді // Коммунист, 1941. – 16 қазан.*
- 13) *БҚОММ., 4-қ, 1-т, 1163-іс.*
- 14) *Хамзин С. Депутаттар сайлаушылар алдында есеп берді // Коммунист, 1942. – 9 қаңтар.*
- 15) *Бапин С. Оқушылар оқуға түгел тартылсын // Коммунист, 1941. – 12 қазан.*
- 16) *БҚОММ., 786-қ, 1-т, 19-іс.*
- 17) *Соғыс кезіндегі комсомол ұйымының жұмысы // Коммунист, 1941. – 31 желтоқсан.*
- 18) *Қанаев Қ. Отан қорғау қорына 2600 сом ақша облигациясын берді // Коммунист, 1941. – 2 қараша.*
- 19) *Досқалиев Б. Біздің көмек // Коммунист, 1941. – 13 шілде.*
- 20) *Сәкөн. Оқытушы, оқушы коллективі колхоздың өндірістік жұмысына жәрдемдесуде // Коммунист, 1941. - 16 қазан.*
- 21) *Екпінді құрылыс, 1943. – 18 сәуір.*
- 22) *ҚРОММ., 1728-қ, 1-т, 65-іс.*
- 23) *Дәулетқазиев Ф. Комсомолецтер Қызыл Армия жауынгерлерінің семьяларына көмектесуде // Екпінді құрылыс, 1941. – 19 қараша.*
- 24) *БҚОММ., 786-қ, 1-т, 28-іс.*
- 25) *Нұрпейісов С. Сол күндерде // Октябрь туы, 1992. – 9 мамыр.*
- 26) *Габбазова. Бір күнде 1618 киллограмм металл // Коммунист, 1941. – 27 тамыз.*
- 27) *Давлетқазиев Г. Активно помагают фронту // Приуральская правда, 1942. - 23 февраля.*
- 28) *БҚОММ., 786-қ, 1-т, 89-іс.*

- 29) БҚОММ., 786-қ, 1-м, 115-іс.
- 30) ҚРОММ., 1473-қ, 1-м, 248-іс.
- 31) БҚОММ., 37-қ, 10-м, 24-іс.,
- 32) ҚРОММ., 1474-қ, 1-м, 316-іс.

References:

- 1) *Kommunist*, 1941. - 29 тамыз.
- 2) ҚРОММ., 1474-қ, 1-т, 156-іс
- 3) БҚОММ., 786-қ, 1-т, 54-іс.
- 4) БҚОММ., 786-қ, 1-т, 34-іс.
- 5) *Kurmaşeva Altynmen (1926 j.t.) sūhbat.*, 2017. – 29 säuir.
- 6) *Fazylova M. Qadirleimiz jaqsynyñ jaqyny dep, Bosqa sözder aitpaıdy tatymy joq // Şūğyla 2014. – 3 qazan.*
- 7) *Í devuşka naşa prohodit v şineli. Sost. Kupiseva E.M. – Urälsk, 1993. - 122 s.*
- 8) БҚОММ., 786-қ, 1-т, 15-іс.
- 9) *Musilova Sofia Abdolovnamen (1930 j.t.) sūhbat*, 2017. – 30 säuir.
- 10) *Uahieva Zairamen (1927 j.t.) sūhbat*, 2017. – 25 säuir
- 11) *Zaripova Ğ. Qaiğy arty quanyşqa ũlasqan edi // Oktäbr tuy, 1970. -26 nauryz.*
- 12) *Temireşev, Moldaşev. Mitiñi ötkizildi // Kommunist, 1941. – 16 qazan.*
- 13) БҚОММ., 4-қ, 1-т, 1163-іс.
- 14) *Hamzin S. Deputattar sailauşylar aldynda esep berdi // Kommunist, 1942. – 9 qañtar.*
- 15) *Bapin S. Oquşylar oquğa tügel tartylsyn // Kommunist, 1941. – 12 qazan.*
- 16) БҚОММ., 786-қ, 1-т, 19-іс.
- 17) *Soğys kezindegi komsomol ũiymynyñ jūmysy // Kommunist, 1941. – 31 jeltoqsan.*
- 18) *Qanaev Q. Otan qorğau qoryna 2600 som aqşa obligaciasyn berdi // Kommunist, 1941. – 2 qaraşa.*
- 19) *Dosqaliev B. Bizdiñ kömek // Kommunist, 1941. – 13 şilde.*
- 20) *Säkön. Oqytuşy, oquşy kollektiv kolhozdyñ öndiristik jūmysyna järdemdesude // Kommunist, 1941. - 16 qazan.*
- 21) *Ekpindi qūrylys, 1943. – 18 säuir.*
- 22) ҚРОММ., 1728-қ, 1-т, 65-іс.
- 23) *Däuletqaziev Ğ. Komsomolester Qyzyl Armia jauyngerleriniñ semälaryna kömektesude // Ekpindi qūrylys, 1941. – 19 qaraşa.*
- 24) БҚОММ., 786-қ, 1-т, 28-іс.
- 25) *Nūrpeisov S. Sol künderde // Oktäbr tuy, 1992. – 9 mamyr.*
- 26) *Gabbazova. Bir künde 1618 killogramm metall // Kommunist, 1941. – 27 тамыз.*
- 27) *Davletkaziev G. Aktivno pomagaiut frontu // Priurälskaia pravda, 1942. - 23 fevralä.*
- 28) БҚОММ., 786-қ, 1-т, 89-іс.
- 29) БҚОММ., 786-қ, 1-т, 115-іс.
- 30) ҚРОММ., 1473-қ, 1-т, 248-іс.
- 31) БҚОММ., 37-қ, 10-т, 24-іс.,
- 32) ҚРОММ., 1474-қ, 1-т, 316-іс.